

Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні

Анотація. Проаналізовано особливості проявів політичного абсентеїзму та громадського активізму в українському суспільстві. Досліджено феномен, причини політичного абсентеїзму та його вплив на суспільно-політичне життя в Україні, а також визначено шляхи послаблення абсентеїстичних тенденцій у суспільстві. Акцентовано на поширенні політичного абсентеїзму серед молоді та інших вікових груп населення, що призвело до низької явки на президентських і парламентських виборах у 2019 р., а також — найнижчої за всю історію України явки на місцевих виборах у жовтні 2020 р. Показано, що запровадження зарубіжного досвіду подолання політичного абсентеїзму сприятиме визначенню ефективних шляхів послаблення цього явища в українському суспільстві.

Авторами досліджується також явище громадського активізму. Зазначено, що особливого розмаху він набув під час Євромайдану, коли стрімко зросла політична активність громадян на тлі тотальної корупції усіх гілок влади, що супроводжувалася відходом від євроінтеграційного курсу, розвалом армії на тлі посилення правоохоронних органів. Окупація Криму та російська агресія на Сході України зумовили розвиток добровольчого та волонтерського рухів. Автори зазначають, що протягом останніх років активність громадян зосередилася здебільшого на розв'язанні актуальних проблем місцевого значення, зокрема на протидії незаконній забудові, захисті підприємців від свавілля місцевої влади. Для підтримки розвитку громадського активізму в Україні були організовані різноманітні освітні проекти, вебінари, тренінги тощо. Аналізується стан громадського активізму в Україні, зокрема — на місцевому рівні, спрямованого на утвердження реального громадянського суспільства, посилення впливу територіальних громад на розв'язання місцевих проблем, пропонуються шляхи підвищення рівня політичної культури громадян.

Олександр Корнієвський,
доктор політичних наук,
професор,
Національний інститут
стратегічних досліджень,

Oleksandr Kornievskyy,
Doctor of Political Sciences,
Professor, National Institute for
Strategic Studies

ORCID: 0000-0002-1512-0326
korn@niss.gov.ua

Євген Перегуда,
доктор політичних наук,
професор,
Київський національний
університет будівництва і
архітектури,

Yevgen Pereguda,
Doctor of Political Sciences,
Professor, Kyiv National
University of Construction and
Architecture

ORCID: 0000-0001-7561-7193
pereguda.iev@knuba.edu.ua

Дмитро Гаврилюк,
кандидат політичних наук,
Національний педагогічний
університет імені
М. П. Драгоманова,

Dmytro Havryliuk,
Ph.D in Political Science,
National Pedagogical
Dragomanov University

ORCID: 0000-0001-6187-8739
dmitro.gavriliuk@gmail.com

Ключові слова: абсентеїзм, вибори, голосування, громадський активізм, громадянське суспільство, політична поведінка, публічне врядування.

Civic education as a factor in overcoming absenteeism in Ukraine

Abstract. This publication examines the features of the manifestations of political absenteeism and public activism in Ukrainian society. The phenomenon, causes of political absenteeism and its impact on the socio-political life in Ukraine are studied, as well as the ways to reduce absenteeism tendencies in our society are identified. Particular attention is placed on the spread of political absenteeism among young people and other age groups, which led to low turnout in the presidential and parliamentary elections in 2019 and the lowest turnout for the entire history of Ukraine in local elections in October 2020. It is shown that the introduction of foreign experience in overcoming of political absenteeism will allow to identify effective ways to reduce this phenomenon in Ukrainian society.

The authors also study the phenomenon of public activism. It is noted that it gained special momentum during the Euromaidan, when political activity of citizens increased sharply against the background of total corruption in all branches of government, accompanied by a backdown from European integration course, the collapse of the army against the background of strengthening law enforcement agencies. The occupation of Crimea and Russian aggression in eastern Ukraine led to the development of volunteer battalions and volunteer movements. The authors note that in recent years the activity of citizens has focused primarily on solving pressing problems of local importance, in particular on combating illegal construction, protecting entrepreneurs from the arbitrariness of local authorities. To support the development of civic activism in Ukraine, different educational projects, online courses, trainings etc were organized. The state of public activism in Ukraine is analyzed, in particular – at the local level, aimed at establishing a real civil society, strengthening the influence of local communities to solve local problems, offers ways to improve the political culture of citizens.

Key words: absenteeism, elections, voting, public activism, civil society, political behavior, public governance.

Постановка проблеми. Події взимку 2013–2014 рр. зумовили суперечливі тенденції в українському суспільстві, про що свідчить розвиток одночасно процесів політичного абсентеїзму та громадського активізму. З одного боку, за доби незалежної України спостерігається неухильне зменшення участі громадян у політичному житті країни, зокрема в президентських, парламентських та місцевих виборах. Тенденції абсентеїзму набули особливого поширення під час проведення регіональних і місцевих виборів, коли на багатьох виборчих дільницях спостерігалася надзвичайно низька явка виборців. При цьому з кожним роком відсоток виборців, які ухиляються від участі в голосуванні, постійно зростає. Якщо подібна тенденція триватиме й надалі, то це може поставити під сумнів демократичні перетворення в країні та легітимність влади на всіх рівнях, оскільки її обрання активною меншістю не буде відображати волі більшості громадян.

Паралельно з політичним абсентеїзмом в Україні в останні роки поширення набув громадський активізм, спрямований на соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні зміни, особливо на місцевому рівні, хоча в загальнонаціональному масштабі він проявився у формі волонтерського та добровольчого рухів під час російської агресії на Сході України, коли в перші роки війни українська армія потребувала найнеобхіднішого, включаючи продукти харчування, засоби зв'язку і гігієни, постачання яких значною мірою забезпечувалося зусиллями волонтерів, а добровольчі батальйони одними з перших стали на захист Батьківщини.

У наступні роки громадський активізм виявлявся перманентно й охоплював різноманітні сфери суспільного життя. Непоодинокими були виступи громадських активістів проти незаконних забудов, на захист малого і середнього бізнесу від свавілля чиновників. Поширення також набули громадські ініціативи щодо реалізації численних інфраструктурних проєктів місцевого значення в соціально-економічній і гуманітарній сферах. Разом з тим, в останні роки зростає і громадський активізм, штучно ініційований певними політичними силами.

Усуваючись від участі в політичному житті, значна частина громадян України, разом з тим, була задіяна в громадських ініціативах на місцях, спрямованих на розв'язання нагальних проблем місцевого значення, в тому числі на боротьбу з рейдерами, які вдаються до захоплення врожаю, корумпованими чиновниками.

Саме від того, чи переможе в суспільстві абсентеїзм або ж громадський активізм, залежатимуть подальші демократичні перетворення, утвердження повноцінного громадянського суспільства, демократизація публічної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність абсентеїзму як явища завжди привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Вивченню окремих аспектів проблематики абсентеїзму присвячені праці українських учених В. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бортнікова, І. Варзара, М. Головатого, Р. Колісніченка, А. Колодій, В. Корнієнка, В. Кравченка, М. Михальченка, Т. Прядко, С. Рябова, А. Толкача та інших. На особливу увагу заслуговують присвячені феномену абсентеїзму в Україні праці Н. Бондар, І. Тодріної, К. Гавриловської, А. Грязєва, М. Росенко, М. Фоломєєва, М. Крижанівської, І. Щебетун та О. Грабар, в яких проаналізована сутність й визначені причини абсентеїзму в Україні, подано авторське бачення оптимальних шляхів подолання цього явища, базуючись на зарубіжному досвіді.

У дослідженнях, присвячених громадянській активності, можна виділити два напрями: вивчення цього феномену через вплив на неї соціальної політики (праці А. Арсеєнка, Г. Голеусової, В. Жукова, О. Куценко, М. Лукашевича, Ю. Саєнко, В. Скуратівського, В. Судакова, М. Туленкова та ін.); з'ясування психологічних механізмів, умов, шляхів її формування (праці К. Альбуханової-Славської, Д. Ельконіна, А. Петровського). Різні аспекти громадянської активності також досліджували Д. Акімов, М. Бабкіна, О. Базалук, Т. Безверха, М. Боришевський, В. Головенько,

Є. Дьоміна, О. Ємельяненко, О. Кіндратець, О. Лотюк, А. Москальова, Т. Наливайко, Н. Розіка, Т. Саврасова-В'юн, О. Усік, О. Шамич, М. Черкаса; особливості формування громадянського суспільства – В. Степаненко, Л. Четверікова та ін. [1]. Так, Н. Авер'янова пов'язує громадянську активність із правами та свободами особистості та її самореалізацією, які виступають як вільне розкриття індивідуальності в процесі багатогранної діяльності особистості [2].

Водночас, численні соціологічні дослідження свідчать про активізацію громадських ініціатив, спрямованих на вирішення різноманітних питань як місцевого, так і загальнодержавного значення, про прагнення значної частини громадян України до демократичних перетворень, змін в органах публічного управління всіх рівнів, що робить актуальним вивчення цього суспільного явища. Так, у порівнянні з попередніми роками громадянська активність в Україні збільшилася, зокрема, внаслідок участі громадян у волонтерських, добродійних і національно-патріотичних організаціях [1].

Метою статті є окреслити шляхи зменшення абсентеїстичних тенденцій в українському суспільстві, в тому числі за рахунок підвищення ролі громадянської освіти, базуючись на проведенні порівняльного аналізу двоїстої громадянської позиції громадян України, якій притаманні і абсентеїстичні, і активістські якості,

Виклад основного матеріалу. Термін „абсентеїзм” походить від латинського слова *absens* (*absentis*) – відсутній та означає „відмову громадян від участі у виборах представницьких органів влади, глави держави та посадових осіб, а також у референдумах. Під цим терміном розуміється також соціально-політична апатія та байдуже ставлення громадян до своїх прав і ухилення від виконання обов'язків” [3].

У сучасній західній політичній науці сформувалися три базові дослідницькі підходи до пояснення феномену абсентеїзму: 1) абсентеїзм трактується з позиції теорії раціональної дії; 2) абсентеїзм розглядається як різновид поведінки, що відхиляється; 3) абсентеїзм вважається показником, що свідчить про стабільність соціальної системи. Застосування першого підходу знайшло своє відображення у працях Е. Даунса (ідея „розрахунку голосування”). Другий підхід представлений у працях К. Кона і Р. Мертонна. Останній підхід акцентує увагу на двох типах поведінки: *нонконформність відхилення в поведінці* (поведінка виборців, які свідомо бойкотують вибори) і *абберантне відхилення в поведінці* (поведінка тих, хто не особливо підкреслює своє негативне ставлення до голосування, але в той же час ухиляється від голосування, щоб не бути причетним до того, що відбувається).

Дослідників Д. Рісмана, С. Гантінгтона, Г. Алмонда, С. Вербу, Р. Роуза у публікаціях віднесено до прихильників третього підходу. На їхню думку, активна участь громадян у голосуванні не є гарантом стабільності політичної системи. Ця обставина пов'язана з тим, що не всі громадяни можуть бути відповідальні за рішення на виборах, оскільки не володіють необхідною інформацією і підготовкою. Д. Рісман, у свою чергу, стверджує, що

неучасть громадян у виборах пояснюється виявом байдужості до виборів через зайнятість „важливішими справами”. Актуальність останньої тези поширюється й на сучасний політичний стан, адже в умовах економічних потрясінь чи не кожній владі потрібна власна стабільність та відносний громадянський спокій. Якщо не вирішити питання відсторонення від влади неефективних урядовців і опікуватися проблемами фізичного виживання, політична нестабільність і криза не забаряться й, як наслідок, відбудеться зростання рівня електорального абсентеїзму на різних етапах виборчих процесів [4].

З позиції історико-політичної ретроспективи тривалий час на пострадянському просторі серед наукових категорій абсентеїзм висвітлювався крізь призму радянської ідеології. Зокрема, акцентувалася увага на тому, що цей феномен характеризується, по-перше, як поширена в капіталістичних країнах практика неучасті у виборах і зборах [5, с. 14]; по-друге, як ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах до представницьких органів влади („в практиці соціалістичних країн зазвичай усі виборці беруть участь у виборах”) [6, с. 31]. Відповідно до радянських ідеологем під абсентеїзмом також розуміли одну з форм пасивного протесту „трудящих” проти антидемократичного характеру виборчої системи в капіталістичних країнах; систематичну відсутність представників колегіальних органів на своїх засіданнях; одну з форм вияву недовіри „трудящих” до антинародної буржуазної держави та її органів влади [7, с. 5].

На відміну від тоталітарних суспільств, у яких явка на виборах була обов’язковою та в багатьох випадках становила майже 100%, у більшості демократичних суспільств участь у виборах є добровільною, що зумовлює право значної частини громадян ухилитися від голосування. Про добровільність участі у виборах наголошується й в ст. 71 Конституції України [8] та ст. 15 Виборчого кодексу України 2019 року [9].

З кожними наступними виборами в Україні все менша кількість громадян бере участь у голосуванні, при цьому абсентеїстична позиція громадян є характерним явищем як для загальнонаціональних, так і регіональних та місцевих виборів. Водночас, відсоток тих, хто відмовляється брати участь у парламентських виборах, є значно вищим, ніж під час проведення президентських виборів, оскільки більшість громадян вважає вибори Президента України важливішими, ніж парламентські вибори. Конкретизуємо цю тезу. Як свідчать дані Центральної виборчої комісії України, найбільша активність виборців спостерігалася 1 грудня 1991 р., коли у Всеукраїнському референдумі та виборах Президента України взяли участь понад 84% громадян. У першому турі президентських виборів 1994 р. взяли участь 70,4% громадян (другому турі – 71,6%); 1999 р. – відповідно, 70,15% і 74,7%; 2004 р. – 74,54% і 81,82% (третьому турі – 77,28%); 2010 р. – 66,76% і 69,15%. У 2014 р., коли в першому турі президентських виборів переміг П. Порошенко, участь у голосуванні взяли 59,48% громадян. У 2019 р. в першому турі президентських виборів взяли участь 62,88%, другому турі – 61,42% [5; 10, с. 27].

Натомість, з кожними наступними виборами до Верховної Ради України спостерігалася стала тенденція до зменшення кількості громадян, які проголосували. Якщо на парламентських виборах у 1994 р. проголосувало 75,6% громадян, то 1998 р. – 71,2%, 2002 р. – 65,2%, 2006 р. – 67,6%, 2007 р. – 62%, 2012 р. – 57,5%, 2014 р. – 51,9%, 2019 р. – 49,8% [10, с. 27; 11; 12; 13, с. 64–66].

Ще меншою є участь громадян у голосуванні на місцевих виборах. Як показали результати місцевих виборів, проведених 25 жовтня 2020 р., частка громадян, які не брали участі в голосуванні, становила в середньому в Україні понад 63%, а в багатьох регіонах цей показник був ще вищим (наприклад, у Києві на вибори не з'явилося 65,58%, Запорізькій, Херсонській, Харківській і Миколаївській областях – відповідно, 66,07%, 67,61%, 67,67% і 67,98%). У підконтрольних Україною районах Донецької області показник неявки на виборах становив 68,33%, а в усіх регіонах України у голосуванні взяло участь менше половини виборців. При цьому місцеві вибори були визнані дійсними, оскільки виборче законодавство не передбачає певного „порога участі у виборах” [14].

Надзвичайно низька явка виборців на місцевих виборах була характерною для України і в попередні роки. Зокрема, у другому турі голосування 15 листопада 2015 р. взяли участь лише 34,08% виборців. Слід зазначити, що низька явка виборців на місцевих виборах є характерною для багатьох країн ЄС, коли на виборчі дільниці приходять у середньому 20–22% громадян [15; 16].

Науковці вказують на різні причини абсентеїзму як в Україні, так і в інших країнах світу. Так, українські дослідники І. Щебетун та О. Грабар головними причинами абсентеїзму вважають відсутність турботи про людей з боку політиків; низький рейтинг багатьох політичних партій; низьку явку молоді, яка не бачить перспектив в Україні; байдужість багатьох громадян до політики; корумпованість і бездіяльність влади [13, с. 63]. Разом з тим, Т. Прядко наголошує на прагненні держави виключити частину населення з політичної діяльності; відчуженні громадян від влади та власності; громадському протесті проти існуючої політичної системи, політичного режиму, форми влади чи суспільного устрою [17, с. 16–17]. Дослідниця К. Гавриловська основні причини прояву абсентеїзму вбачає в недовірі громадян до органів публічної влади; низькому рівні політичної компетентності виборців та значимості результатів виборів для громадян; загальному розчаруванні стосовно багатьох політиків [18]. Натомість, на думку М. Фоломєєва і М. Крижанівської, абсентеїзм являє собою об'єктивний та закономірний процес розвитку і функціонування політичної системи [19, с. 74]. Інші дослідники серед основних причин зростання кількості громадян, які усуваються від участі в голосуванні, вказують на вплив масової культури та суспільства споживання, кризи ліберальної демократії та політичного ринку, загальну деградацію політиків та зниження якості еліт [20, с. 30].

У контексті вищезазначеного виокремимо найголовніші причини вияву абсентеїзму в Україні:

– на відміну від автократичних держав, в Україні, як і в суспільствах „західної демократії”, участь громадян у виборах є добровільною, що дає підстави значній частині виборців не брати участі в голосуванні. У зв’язку з цим, українське законодавство не передбачає відповідальності громадян за ухилення від участі у виборах;

– частина громадян, розчарувавшись у діяльності центральної та місцевої влади, на знак протесту свідомо ігнорує вибори в країні; ця категорія виборців не вірить, що можна змінити життя в країні на краще, вважає, що вибори можуть бути сфальсифіковані, їхній голос нічого не змінить, а результати виборів уже заздалегідь відомі. Подібні абсентеїстичні настрої є найбільш поширеними серед молодого покоління, яке не бачить реальних перспектив для розвитку в своїй країні. Тому надає перевагу навчанню, а в перспективі й працевлаштуванню за кордоном;

– на поширення абсентеїзму впливає той факт, що виборці не бачать суттєвої різниці між програмами кандидатів різних рівнів і політичними партіями, а більшість політичних сил не мають ідеології й здебільшого орієнтовані на обслуговування інтересів груп впливу, передусім фінансово-промислових груп;

– існують також об’єктивні причини неучасті громадян у виборах, пов’язані з хворобою виборців, фізичною неспроможністю осіб похилого віку дістатися до виборчих дільниць, відсутністю виборців у день голосування за місцем проживання (мільйони громадян України тимчасово або постійно працюють за кордоном).

Негативною стороною політичного абсентеїзму є те, що з кожним роком все менша кількість виборців, яка бере участь у голосуванні, реально не відображає демократичного волевиявлення громадян, що ставить під сумнів легітимність влади, особливо на місцях. За такої ситуації, коли люди потерпають від наявного стану речей і не виявляють свою громадянську позицію на виборах, зростають ризики для демократичних перетворень.

Вивчаючи зарубіжний досвід участі громадян у голосуванні на виборах різних рівнів, варто відзначити, що в багатьох країнах, за винятком тих, в яких встановлений авторитарний режим, частка громадян, які ухиляються від голосування за останні роки, в Швейцарії становить у середньому 10%, Німеччині – 17%, Великій Британії – 25%, США – 40–50%, Польщі – до 60% [21, с. 120].

Задля збільшення присутності громадян на виборах уряди деяких країн уживають низку заходів, у тому числі вдаються до штрафів і покарань, що закріплено на законодавчому рівні. Наприклад, в Італії, де участь у виборах є не лише правом громадян, а й їхнім обов’язком, за ухилення від голосування прізвища порушників заносять до спеціальних списків, і вони піддаються громадському осуду. В Австрії за неучасть у виборах громадян штрафують на суму від 25 до 70 євро або можуть ув’язнити до одного місяця. Штрафи за ухилення від участі у виборах передбачені у Бельгії,

Мексичі та Аргентині (в останній також забороняється обіймати державні посади терміном до трьох років). Тюремне ув'язнення за наявності такого правопорушення є поширеним явищем у Греції, Туреччині, Мексиці та Пакистані. Досить значним за неявку на вибори є штраф у Люксембурзі, який за перше ухилення від голосування становить 80 євро; за повторну неявку на вибори порушник сплачує вже 240 євро. В Бразилії, крім сплати штрафу, виборцю необхідно письмово пояснити причину неявки на вибори [13, с. 67; 21, с. 121]. Слід додати, що законодавство багатьох зарубіжних країн установлює обов'язкову участь громадян у виборах (Австрія, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Греція, Данія, Еквадор, Коста-Ріка, Італія, Нідерланди, Об'єднані Арабські Емірати, Туреччина, Чилі). Якщо виборці з якоїсь причини не зможуть взяти участь у голосуванні, то в окремих країнах практикується інтернет-голосування, голосування „за довіреністю та поштою” (Франція, Велика Британія), а також застосовується „факультативне голосування” (Бразилія, Еквадор) [22, с. 15].

Прямою протилежністю абсентеїзму є громадський активізм, тісно пов'язаний в Україні з виборчим процесом. Свідченням цього були події Помаранчевої революції 2004 року, однією з найголовніших причин якої стали масові фальсифікації виборів; Євромайдан – як своєрідний протест на відмову української влади за президентства В. Януковича від політичного курсу України на євроінтеграцію. Водночас реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, які розпочалися в 2014 р., зумовили більшу активність громадян на регіональному та місцевому рівнях, яка охопила практично усі сфери життя територіальних громад. Показовий приклад – помітна присутність представників громадського сектору як спостерігачів на місцевих виборах задля уникнення їх фальсифікацій. Наприклад, на місцевих виборах 25 жовтня 2020 р. були присутні спостерігачі від 116 загальноукраїнських і регіональних громадських організацій, які здійснювали нагляд за можливими порушеннями під час виборів та підрахунком голосів [23].

В останні роки набули поширення громадські заходи з протидії незаконному будівництву, зловживанням з боку місцевої влади; спрямовані на захист довкілля, проти рейдерського захоплення врожаю, незаконної передачі чиновниками земельних ділянок. Разом з тим, варто констатувати, що починаючи з 2016 р., відбувається спад громадянської активності, однак пандемія коронавірусу та встановлення жорстких карантинних обмежень, які завдали значної шкоди малому бізнесу, зумовили поживлення громадського активізму. В багатьох містах України відбулися численні мітинги, спрямовані на захист прав підприємців працювати в умовах карантинних обмежень.

Про нинішній рівень громадського активізму в Україні показово свідчать результати опитування серед громадян України, проведеного у липні–серпні 2019 р. у рамках реалізації Програми сприяння громадської активності „Долучайся!”. Так, 18,6% серед опитаних респондентів заявили, „що вони належать до певних ініціатив або беруть участь у діяльності певних громадських організацій; 32,5% відвідують збори в своїй громаді” [24].

Водночас, як засвідчують підсумки національного опитування щодо громадського залучення в рамках реалізації Програми „Долучайся!”, громадську активність громадян України взимку 2021 року показово характеризували такі його результати: більшість респондентів володіли інформацією про діяльність політичних партій (65,9%), як повідомити про випадки корупції в прокуратуру чи поліцію (63,3%), порядок подання офіційних інформаційних запитів до державних органів (60,4%) та про процедури ініціювання і підписання електронних петицій до органів місцевої та державної влади (59,1%). Але, в той же час, показники безпосередньої участі у публічних акціях виявилися значно меншими за показники громадянської активності. Лише 6,8% респондентів вказали, що долучалися до мирних зібрань чи акцій [25].

Загалом, як вважають українські науковці Інституту соціології НАН України, за результатами проведеного ними порівняльного аналізу загальнонаціональних репрезентативних омнібусів „Громадської думки в Україні” у 2006, 2007, 2009, 2013 та 2019 роках в українському суспільстві громадяни здебільшого здатні відстоювати свої інтереси через дії, які вимагають необхідних ресурсів дієвої взаємодії з політичними інститутами. Найбільш поширеними є вербально-демонстративні практики, що мають суто індивідуалізований характер, не вимагають особливих організаційних чи колективних зусиль і не потребують безпосередньої взаємодії з політико-владними інститутами.

Меншу поширеність мають ті громадянські практики, що потребують потужних організаційних чи колективних зусиль. Такі практики виокремлюються як за конвенціональними формами взаємодії з політичними інститутами – громадсько-політичні та цивільно-локальні практики, так і за неконвенціональними формами – протестно-демонстративні практики [26, с. 127].

Важливою складовою підвищення суспільної активності громадян, у тому числі їхнього залучення до виборчого процесу в Україні, є розвиток громадянської освіти на рівні середньої школи, вищих навчальних закладів та інститутів громадянського суспільства (далі – ІГС). Як освітній проєкт, громадянська освіта з’явилася в Україні на початку 2000-х років і вперше була відображена в „Концепції громадянської освіти (виховання) особистості в умовах розвитку української державності”, яку презентувала у 2000 році Академія педагогічних наук України. Починаючи з 2014 р. громадянська освіта була вже представлена в нормативно-правовій системі держави, а її фінансування було відображене в Бюджетному кодексі України [27, с. 2].

На відміну від західних країн, у яких відбувається активний розвиток громадянської освіти упродовж останніх десятиліть, в Україні цей процес ще не набув значного поширення на всіх освітніх рівнях, хоча в останні роки спостерігається активізація діяльності освітніх закладів та ІГС щодо підготовки громадян до суспільно-політичного життя.

Особливого значення набуває ознайомлення з основами громадянської освіти на рівні середньої школи. Однак сьогодні впровадження цього

освітнього напрямку в середній школі відбувається вкрай повільно та безсистемно, хоча для цього створена необхідна нормативно-правова база („Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки”, „Стратегія національно-патріотичного виховання [на 2020–2025 роки]”, „Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки”, „Концепція розвитку громадянської освіти в Україні” (2018), „Стратегія розвитку громадянської освіти на період до 2022 року” (2018), „Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10-х класів загальноосвітніх навчальних закладів” (2017), „Концепція Нової української школи” (2016) [28].

Навчальні курси з громадянської освіти внесені також до навчальних програм гуманітарних факультетів низки вищих навчальних закладів, зокрема Львівського національного університету імені Івана Франка та Національного університету „Києво-Могилянська академія”. В останньому з 1999 року функціонує Інститут громадянської освіти імені Сергія Рябова (далі – Інститут) [29].

Упродовж свого функціонування Інститут реалізував чимало дослідницьких проєктів, організував низку наукових конференцій, круглих столів та інших заходів, залучаючи викладачів, студентів та аспірантів не лише НаУКМА, а й представників з інших навчальних закладів і наукових установ України. Інститут реалізує такі проєкти: „Рябівські читання”, присвячені засновнику Інституту С. Рябову; „Демократія від теорії до практики” – інноваційний курс з громадянської освіти; „Публічний лекторій” – цикл публічних лекцій, присвячених громадянській освіті та організованих за участю студентів; „Школа молодіжного лідерства” – спільний проєкт Інституту громадянської освіти та громадської організації „Нова політична генерація”; „Школа громадянської освіти”, до створення якої долучилися НаУКМА, громадська організація „Стоп корупції” та ACREC [30].

Разом з тим, на сьогодні громадянська освіта ще не набула значного поширення в українських вишах. Також є проблеми із впровадженням громадянської освіти в навчальний процес на базі середньої школи.

Серед основних недоліків упровадження громадянської освіти в Україні виокремимо такі: фрагментарність громадянської освіти; відсутність єдиного бачення змісту громадянської освіти; недостатнє кадрове забезпечення для поширення громадянської освіти в початкових закладах; недостатнє навчально-методичне забезпечення викладання курсів з громадянської освіти. Водночас, заради об’єктивності, слід зазначити, що в Україні є доступною англійська література та методичні матеріали, розроблені за участі громадських експертів міжнародних організацій, які можна адаптувати до навчального процесу в українських вишах.

До вищезазначеного слід також додати, що громадянська освіта не відображена окремою статтею в Державному бюджеті України, хоча фінансується з державного та місцевого бюджетів у рамках реалізації державної молодіжної політики та програм з національно-патріотичного

виховання. Тому на сьогодні більшість програм, спрямованих на підготовку громадських активістів, фінансуються українськими та міжнародними громадськими організаціями, які, використовуючи зарубіжну літературу та навчально-методичні матеріали, активно долучаються до поширення громадянської освіти в Україні [27].

З метою активізації участі населення в громадських ініціативах, особливо на місцевому рівні, останнім часом створюються різноманітні освітні проєкти, серед яких варто відзначити проєкт „Академія громадського активізму”, який стартував 18 травня 2021 року. Ця річна навчальна програма, створена за участі МБО „Фонд Східна Європа” та ГО „Інтерньюз-Україна”, в рамках реалізації проєкту USAID „Демократичне врядування у Східній Україні”, а також за участі Кабінету Міністрів України та декількох обласних державних адміністрацій, орієнтована на громадських активістів Сходу та Півдня України, передусім, з Херсонської, Донецької та Луганської областей. Серед слухачів Академії: волонтери, засновники громадських організацій, громадські активісти, учасники ініціативних груп, діяльність яких спрямована на розв’язання проблем місцевого значення [31].

Також Асоціацією українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів (Асоціація УМДПЛ) та ГО „ЗахисТИ” в рамках реалізації проєкту „Посилення системи захисту активістів” за фінансової підтримки МЗС Чеської Республіки створено освітній онлайн-курс „Громадський активізм: без пошкоджень та проваджень”, який містить такі складові: онлайн-додаток „Твоя безпека”, чат-бот у Телеграмі Activist’s advisor та власне онлайн-курс „Громадський активізм без пошкоджень та проваджень”. Ці навчальні курси спрямовані на захист прав громадських активістів, оскільки щороку чиниться неприхований тиск на громадських активістів, правозахисників та журналістів з боку органів влади, у тому числі шляхом заведення адміністративних та кримінальних справ, здійснення погроз, побиття, підпалів транспортних засобів тощо [32].

Українська Академія лідерства, яка була створена в 2015 р., здійснює 10-місячний курс підготовки молоді віком від 16 до 20 років, що включає елементи фізичного, емоційного та інтелектуального розвитку. Її програма зорієнтована на розвиток особистості та вироблення в молодого покоління лідерських якостей. Одним з головних пріоритетів Академії є громадська діяльність. Осередки Академії функціонують у Києві, Харкові, Полтаві, Львові, Миколаєві, Чернівцях та Маріуполі [33].

Останнім часом на місцевому рівні почали виникати різноманітні освітні проєкти, спрямовані на підвищення громадської активності серед молоді. Так, у лютому–березні 2021 р. „в рамках реалізації проєкту „Громадський активізм у малих громадах” відбулося три вебінари для молодих людей Рівненської та Харківської областей, на яких обговорювали питання мотивації громадського активізму різних форматів та механізмів залучення громадян до суспільно-політичного життя” [34].

В Україні, крім зазначених вище проєктів, також заслуговують на увагу наступні ініціативи громадського сектору.

Так, з 2009 року Спілка організацій громадянського суспільства „Мережа правового розвитку”, яка об’єднує організації з більшості регіонів України, сприяє впровадженню людиноцентричного правосуддя шляхом надання безоплатної правової допомоги, правової просвіти, стратегічної адвокації та впровадження інших інструментів посилення правових можливостей захисту законних інтересів громадян [35].

Київська школа державного управління імені Сергія Нижного концентрує свою діяльність на проведенні навчальних курсів у галузі фахового державного управління для дорослого населення, а також на підвищенні спроможності громад України в сфері економічного розвитку та залучення інвестицій, формування нової політичної еліти та ефективного лідерства [36].

Метою Форуму нових політичних лідерів визначено підвищення рівня політичної культури українського суспільства. За понад 10 років свого функціонування він об’єднав понад 2000 учасників та 50 спікерів – політиків, політтехнологів, PR-менеджерів, журналістів [37].

Основною метою Стипендіальної програми „Завтра.UA” Фонду Віктора Пінчука – першої приватної загальнонаціональної програми з підтримки талановитої української молоді – є сприяння формуванню та зміцненню нового покоління інтелектуальної та ділової еліти України [38].

У вищезазначеному контексті заслуговує на увагу діяльність ГО „Рух Чесно”, ГО „CENTRE UA” та проведення просвітницьких і онлайн-курсів від найбільшої платформи онлайн-освіти в Україні – Prometheus [39].

З основних проєктів, які реалізує сьогодні ГО „Рух Чесно”, відзначимо такі: „ПолітХаб” (база даних про українських політиків та партії); 2) „Золото партій” (онлайн-інструмент для візуалізації фінансових звітів політичних партій); „ЧЕСНО.Бюлетень” (агрегатор інформації про кандидатів у депутати та мери міст); „Музей агітації та політичного трешу” (створений для збереження політичної пам’яті серед громадян та можливості прослідкувати еволюцію політичної культури); „ЧЕСНО про закони” (чат-бот допомагає легко та оперативно відслідковувати зміни у законодавстві) [40]. Загалом діяльність ГО „Рух Чесно” орієнтована на сприяння детінізації української політики, підвищення політичної обізнаності та сталості політичної пам’яті громадян України. На нашу думку, саме політично обізнаний громадянин зі сталою політичною пам’яттю є більш прагматичним учасником громадської діяльності, яка націлена на конкретний результат і зміни, ніж амбівалентний громадянин і громадяни із почуттям „ситуативного патріотизму”.

На проведення системного аналізу державної та місцевих політик, упровадження інструментів залучення громадян до прийняття управлінських рішень та участі в демократичних процесах і просуванні демократичних змін спрямована діяльність аналітично-адвокаційної громадської організації „Центр спільних дій”. Громадський актив центру здійснює моніторинг ініціатив і рішень вищих органів влади України, які впливають на баланс гілок влади в Україні та змінюють життя пересічних громадян; детально аналізує ті зміни, вплив яких на систему стримувань та противаг буде

найбільшим; залучає громадян і групи інтересів до процесу прийняття управлінських та розробки альтернативних рішень. У публічному просторі спікери центру зазначають, що демократичної та збалансованої системи влади, яка на національному та місцевому рівнях працюватиме в інтересах усіх громадян України, можливо досягнути лише внаслідок спільних дій громадян [41]. Вважаємо, що така громадська позиція, що саме свідомі громадяни можуть і мають об'єднуватися заради захисту власних прав і відстоювання власних інтересів у процесі впровадження реформ, є досить актуальною в турбулентних умовах розвитку громадянського суспільства та Української держави загалом, яка й досі „забуксувала” на перехідному від тоталітаризму до демократії етапі. У цьому контексті заслуговує на увагу думка засновника Форуму нових політичних лідерів М. Давидюка про те, що „одним із головних рушіїв політичних змін є розвиток оточення, можливість робити людей довкола прокачаними та обізнаними, які робитимуть класні речі, та досягати видимого гарного результату. Чим більше таких людей буде в ОТГ, селищі, смт, місті та, нарешті, країні, тим кращою буде ситуація... І якщо ми будемо більше інвестувати у молодих людей, то якість прийняття політичних рішень буде в рази вищою і, відповідно, буде кращою якість нашого життя” [42].

Безумовно, що за відсутності політично освіченої та креативно мислячої молоді (а також інших соціально-вікових груп населення) годі сподіватися на появу позитивної динаміки політичного життя країни, якісні зміни в суспільстві та державі загалом.

На загальному тлі поширення новітніх інформаційних технологій підвищенню політичної активності та рівню громадянської культури громадян України сприятиме залучення їх до онлайн-курсів, організацією яких сьогодні опікується низка українських вишів та громадських об'єднань за такою тематикою: „Основи державної політики” (провідним лектором курсу виступає професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія” О. Дем'янчук); „Громадська та політична участь: базовий курс” (розробниками цього освітнього курсу є ГО „Молода Черкащина” у партнерстві з ГО „Міжнародна фундація виборчих систем” (IFES Ukraine); „Політики: як обирати, аби не шкодувати” (впровадження цього курсу на базі освітнього інтернет-ресурсу Prometheus стало можливим, завдячуючи проведенню багаторічного моніторингу виборів та їх результатів ГО „Рух Чесно”). На цій освітній онлайн-платформі громадські експерти ГО „Канцелярська сотня”, експерти з політичних фінансів IFES Ukraine в рамках реалізації антикорупційної програми „#USAID_ВзаємоДія” забезпечують проведення онлайн-занять з навчального курсу „Як аналізувати політичні фінанси”.

Зрозуміло, що громадська активність не є абсолютним запобіжником від електорального абсентеїзму, адже останній здебільшого породжений „хворобами” можновладців, влади загалом, причинами яких є втрата до них довіри у громадян, зниження легітимності, вдавання до популізму та авторитарних інструментів державного управління і комунікації

із громадянами. Водночас, активна участь громадян у суспільно-політичних процесах та розвинене почуття громадянськості можна вважати стимулюючими чинниками до десекуляризації харизматичних лідерів, дистанціювання і непідтримки ними популістських політиків і квазігромадських об'єднань, передусім політичних партій. І саме свідома участь широких верств населення у виборчих процесах, безумовно, забезпечує перетворення демократії із формальної в реальну. Отже, припустимося думки, що ІГС, передусім політичним партіям, мажоритарним кандидатам, потрібно тісно співпрацювати із вітчизняними політологічними, соціологічними, економічними аналітичними й дослідницькими центрами не лише на період передвиборчої кампанії, а й у міжвиборчий період, що сприятиме підвищенню рівня їхньої громадянської культури й обізнаності в особливостях сучасної політичної, економічної географії країни та змінах у соціальній структурі суспільства, що сталися у постмайданний період. Реалізації цього завдання сприятиме організація публічних дискусійних майданчиків, зокрема на базі українських вишів, соціальних хабів, культурно-мистецьких установ, для обговорення превалюючих у суспільстві думок щодо існуючих проблем та шляхів їх розв'язання. Безумовно, що такі комунікаційні майданчики з часом можуть перетворитися на рекрутингові платформи, надаючи додаткових можливостей для ухвалення владою державно-управлінських рішень з урахуванням громадської думки, що надало б більших можливостей політико-владним структурам для вироблення виважених рішень та дій, зменшило б рівень їх неспроможності та дисфункціональності щодо дієвого розв'язання нагальних суспільних потреб. Тож у контексті досліджуваної нами проблеми зробимо акцент на тому, що поширенню абсентеїстичних настроїв можна суттєво завадити, якщо взаємовідносини громадян із політичною владою будуть будуватися на основі соціальної довіри, професійної компетентності та взаєморозуміння у подоланні супутніх суперечностей.

За формально-символічного підходу українського політичного істеблїшменту до практичної реалізації своїх зобов'язань перед громадянами-виборцями маємо відсутність комунікативної інтровертності у представників правлячого класу та маніпулювання громадською думкою шляхом зосередження занепокоєння громадян навколо „регулюючих” владою аспектів державного життя та управління суспільним розвитком.

Висновки. Задля зменшення рівня абсентеїзму, що становить загрозу утвердженню демократії в українському суспільстві та інституційній спроможності громадянського суспільства, на нашу думку, варто вжити таких заходів:

— внести зміни до українського законодавства, передусім до Виборчого кодексу України, запровадивши різні механізми дострокового голосування, зокрема, голосування поштою чи голосування за довіреністю. Як показав досвід багатьох держав світу, навіть застосування жорстких санкцій не забезпечує майже 100% явку на виборах. Значна частина громадян просто

не в змозі брати участь у виборах у зв'язку зі станом здоров'я, відсутністю за місцем проживання чи в країні та через інші причини;

– до бюлетенів для голосування за доцільне було б повернути графу „не підтримую жодного кандидата” або „не підтримую жодну партію”, оскільки відсутність цієї норми зменшує активність громадян на виборах; ті ж, хто приходять на голосування, вдаються до псування бюлетенів. Також за доцільне було б встановити певний „пори́г явки виборців” на місцевих виборах;

– приділити увагу посиленню ролі гуманітарних навчальних дисциплін в освітньому процесі („Історія України”, „Історія держави і права”, „Політологія”, „Державне управління та місцеве самоврядування” та інші), враховуючи низьку явку на виборах молодих людей;

– активно використовувати потенціал засобів масової комунікації, політичні дебати між учасниками виборчого процесу з метою підвищення рівня громадянської політичної культури.

Запропоновані та інші заходи дозволять певною мірою зменшити рівень абсентеїзму та його негативний вплив на демократичні перетворення в країні. Втім, повністю подолати абсентеїстичні тенденції серед громадян-виборців видається безперспективною справою. Тож важливим є подолання не так абсентеїзму, як відчуженості громадян від суспільно-політичних процесів. Людина повинна відчувати свою належність до політичної системи й поділяти цінності громадянського суспільства. А те, що вона в рамках тих демократичних процедур, які в ній діють, вирішила для себе, що йти на вибори недоцільно, то це її право, яке ніхто не може заборонити.

З огляду на вищезазначене, не можна оминати увагою й висловлену свого часу думку відомого українського політолога С. Рябова про те, що громадяни можуть і не брати участі у виборах (це невід'ємне право людської свободи). Втім, вони мають розуміти свій виборчий потенціал, не віддавати наосліп свій голос, цінувати його і шанувати, вимагати поваги до своїх громадянських прав [43].

Доцільним бачиться як розробка спеціальної літератури та навчально-методичного забезпечення, підготовка фахівців з громадянської освіти на базі вищих навчальних закладів, так і включення курсів з громадянської освіти до навчальних програм вищих навчальних закладів України; розширення тематики освітніх програм, семінарів і тренінгів з громадського активізму із залученням ІГС, які реалізують програми зі сприяння різних складових розвитку громадянського суспільства в Україні, залучаючи фінансові можливості іноземних донорів – міждержавних інституцій, міжнародних неурядових організацій, національних урядів країн – членів ЄС.

У той же час, в умовах політико- та громадянсько-ціннісної турбулентності важливо відзначити вразливість сучасного громадського активізму щодо популістських і політтехнологічних маніпуляцій. При цьому громадянська активність може стати об'єктом політичних технологій та одіозним інструментом у протиборстві політичних еліт або ж груп впливу (організованих груп інтересів). Очевидно, що соціально активним

громадянам або ж ІГС, які на рівні своєї громади, регіону намагаються чинити консолідований тиск на органи місцевої влади, потрібно „фільтрувати” свої вимоги стосовно їхніх функціональних і фінансових можливостей; активно співпрацювати з тими громадськими об’єднаннями, що сповідують ідеологію політичного просвітництва та освіченості пересічних громадян.

І, насамкінець, припустимося думки, що громадянському суспільству варто прискіпливо здійснювати громадський контроль за діями представників політичної влади, час від часу вдаватися до моніторингу виконання їхніх передвиборчих програмних настанов, доводячи правомірність своїх дій (акцій громадської непокори) законним способом, що передбачає реалізацію громадянами свого конституційного права на опір політичному режимові, що зловживає своїми політичними функціями та інституційними можливостями, не вдаючись при цьому до часткового самосуду над тими представниками влади, які вдалися до кримінальних злочинів або ж до корупційних зловживань.

У протилежному разі соціальна амнезія і політичне відчуження громадян від активного долучення до політичного життя уможливить зворотню трансформацію політичного режиму з перехідного продемократичного до авторитарного зі встановленням „фасадної” демократії та симуляцією діяльності органів влади заради захисту життєво важливих інтересів пересічних громадян, досягнення загального суспільного благополуччя.

Цілеспрямована й дієва державно-громадська взаємодія з впровадження громадянської освіти безумовно підсилуватиме позиції інститутів громадянського суспільства у відносинах з органами влади, сприятиме зростанню їхньої громадянської компетентності та успішного виконання ними своїх функцій, якими, зокрема, є здійснення захисту індивідуальних і громадських інтересів громадян, унеможливлення узурпації влади, забезпечення підзвітності влади суспільству.

Перспективи подальших досліджень. З огляду на важливість участі різних соціально-вікових груп населення у виборах різних рівнів та у суспільно значущих, соціально орієнтованих громадських ініціативах і громадських об’єднаннях потребує більш глибокого дослідження вплив молодіжного фактору на виборчий процес, рекрутування української політичної еліти, її соціальні якості як на загальнонаціональному, так і регіональному (місцевому) рівнях.

Бібліографічні посилання

1. Букреєва І. В. Громадянська активність як індикатор соціального капіталу міста. *ГАБІТУС*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 87–91. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.14>
2. Авер’янова Н. Чинники консолідації українства в постколоніальну добу. *Українознавчий альманах*. 2017. № 20. С. 8–12.
3. Горбатенко В. П. Абсентеїзм. *Енциклопедія Сучасної України* : електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42245 (дата звернення: 03.07.2021).

4. Гаврилюк Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства. Дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ, 2015. 239 с.

5. Українська радянська енциклопедія в 17 т. / гол. ред. М. П. Бажан. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1959. Т. 1. 1959. 640 с.

6. Большая Советская Энциклопедия в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Москва : Изд-во „Советская энциклопедия”, 1969. Т. 1. 1970. 608 с.

7. 500 слов: краткий словарь / сост. Е. И. Бородин. Москва : Молодая Гвардия, 1962. 192 с.

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Редакція від 01.01.2020. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.08.2021).

9. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. 396-ІХ. Редакція від 01.08.2021. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 09.08.2021).

10. Ковтун А. В. Проблема поширення абсентеїзму в Україні та шляхи її вирішення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 6. С. 25–30.

11. Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini.html

12. Центральна виборча комісія. Вибори Президента України. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini.html (дата звернення: 09.08.2021).

13. Щебетун І. С., Грабар О. С. Абсентеїзм як проблема сучасної демократії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. Конституційне право; муніципальне право*. 2020. Т. 31 (70). Ч. 1. № 2. С. 63–68.

14. Місцеві вибори: явка виборців склала майже 37%. URL: <https://vybory.rbc.ua/ukr/2020/mestnye-vybory-vka-izbirateley-sostavila-1603701410.html> (дата звернення: 16.08.2021).

15. Зведена інформація про кількість виборців, які отримали бюлетені на виборчих дільницях під час проведення повторного голосування з виборів депутатів сільських, селищних рад та сільських, селищних, міських голів 15 листопада 2015 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/yavka_po_reg_vm_2015_2_tur.pdf (дата звернення: 16.08.2021).

16. Гранчак Т., Рудь І. Місцеві вибори 2015: попередні результати. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1621:mistsevi-vibori-2015-poperedni-rezultati-2&catid=63&Itemid=393 (дата звернення: 16.08.2021).

17. Прядко Т. П. Соціально-психологічна взаємообумовленість абсентеїзму і популізму. *Держава і право* : зб. наук. праць. Серія Політичні науки. 2016. Вип. 74. С. 14–24.

18. Гавриловська К. Політичний абсентеїзм у сучасній Україні. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/25136/1> (дата звернення: 16.08.2021).

19. Фоломєєв М. А., Крижанівська М. І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Габітус*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 73–81.

20. Бондар Н. О., Тодріна І. В. Феномен електорального абсентеїзму в сучасному суспільстві. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. 2 (18). С. 28–36.

21. Толкач А. М. Абсентеїзм виборців: світовий досвід подолання та шляхи його реалізації в Україні. *Розумовські зустрічі* : зб. наук. праць. Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. Вип. 4. С. 118–125.

22. Гаврилук Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2015. 20 с.

23. Перелік громадських організацій, яким Центральною виборчою комісією України надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час місцевих виборів 25 жовтня 2020 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/perelik_gromad_organiz_20200918.pdf (дата звернення: 17.08.2021).

24. Громадський активізм в Україні. URL: <https://engage.org.ua/hromadskyj-aktyvizm/> (дата звернення: 04.07.2021).

25. Зроби за мене: українці готові до самоорганізації, але покладають відповідальність за свій добробут на державу (2021). Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-sviy-dobrobut-na-derzhavu> (дата звернення: 04.07.2021).

26. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. 288 с.

27. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення: 24.09.2021).

28. Топалова С. Впровадження шкільної громадянської освіти: млявий процес і мінімальний результат. *LB.UA* від 15.03.2019. URL: https://rus.lb.ua/blog/svetlana_topalova/422053_vprovadzhennya_shkilnoi.html (дата звернення: 11.09.2021).

29. Національний університет „Києво-Могилянська академія”. Інститут громадянської освіти імені С. Рябова. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti> (дата звернення: 28.09.2021).

30. Національний університет „Києво-Могилянська академія”. Інститут громадянської освіти. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/227-institut-hromadianskoji-osvity> (дата звернення: 28.09.2021).

31. Стартувала „Академія громадського активізму” – річна навчальна програма для активістів Сходу та Півдня України. URL: <https://eef.org.ua/startuvala-akademiya-gromadskogo-aktyvizmu-richna-navchalna-programa-dlya-aktyvistiv-shodu-ta-pivdnyu-ukrayiny/> (дата звернення: 22.07.2021).

32. Освітній онлайн-курс „Громадський активізм: без пошкоджень та проваджень”. URL: <http://ehrh.org/novini/osv%D1%96tn%D1%96j-onlajn-kurs-gromadskij-aktiv%D1%96zm-bez-poshkodzhen-ta-provazhen.html> (дата звернення: 16.07.2021).

33. „Твоє життя – у твоїх руках. Твоя країна також”, – лідери Української академії лідерства про те, чого академія навчає студентів. URL: <https://detector.media/community/article/179829/2020-08-20-tvoie-zhyttya-u-tvoikh-rukakh-tvoya-kraina-takozh-lidery-ual-pro-te-chogo-akademiya-navchaie-studentiv/> (дата звернення: 24.10.2021).

34. „Громадський активізм у малих громадах” – підсумки та перспективи. URL: <http://mkua.org.ua/gromadskij-aktivizm-u-malih-gromadah-pidsumki-ta-perspektivi/> (дата звернення: 19.07.2021).

35. Мережа правового розвитку. URL: <https://ldn.org.ua/about-us/> (дата звернення: 24.10.2021).

36. Київська школа державного управління імені Сергія Нижного. URL: <https://kspra.com.ua/school-projects/> (дата звернення: 24.10.2021).

37. Форум Нових Політичних Лідерів. URL: <https://forumnpl.com.ua/> (дата звернення: 24.10.2021).
38. Стипендіальна програма „Завтра.UA” Фонду Віктора Пінчука. URL: <https://zavtra.in.ua/> (дата звернення: 24.10.2021).
39. Програми з громадянської освіти. *Prometheus*. URL: <https://prometheus.org.ua/courses-catalog/civil-education> (дата звернення: 24.10.2021).
40. Що ми робимо? Рух ЧЕСНО. URL: <https://www.chesno.org/what-we-do/> (дата звернення: 24.10.2021).
41. Розробка рішень. *Центр спільних дій*. URL: <https://centreua.org/rozrobka-rishen/> (дата звернення: 24.10.2021).
42. Найактуальніша політична подія грудня: Форум Нових Політичних Лідерів 2019. URL: <https://bukvu.com/ua/bukvy/aktualnoe-politicheskoe-sobytie-dekabrya-forum-novyh-politicheskikh-liderov-2019/> (дата звернення: 24.10.2021).
43. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. Київ : Тандем, 1996. 211 с.

References

1. Bukrieva I. V. Hromadianska aktyvnist yak indykator sotsialnoho kapitalu mista. *HABITUS*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 87–91. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.14> (Civic activity as an indicator of social capital of the city).
2. Averianova N. Chynnyky konsolidatsii ukrainstva v postkolonialnu dobu. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2017. № 20. С. 8–12. (Factors of consolidation of Ukrainians in the postcolonial era).
3. Horbatenko V. P. Absenteizm. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy : elektronna versiiia / hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak ta in.* Kyiv : In-t entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42245 (Absenteeism. Encyclopedia of Modern Ukraine: electronic version).
4. Havryliuk D. Yu. Absenteizm yak fenomen elektoralnoi kultury v konteksti demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva. *Dys. ... kand. polit. nauk* : 23.00.03 - politychna kultura ta ideolohiia. Kyiv, 2015. 239 s.
5. *Ukrainska radianska entsyklopediia v 17 t.* / hol. red. M. P. Bazhan. Kyiv : Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoï entsyklopedii, 1959. Т. 1. 1959. 640 s. (Ukrainian Soviet Encyclopedia: in 17 volumes).
6. *Bol'shaya Sovetskaya Éntsyklopedyya v 30 t.* / hl. red. A. M. Prokhorov. 3-e yzd. Moskva : Yzd-vo „Sovetskaya éntsyklopedyya”, 1969. Т. 1. 1970. 608 s. (The Great Soviet Encyclopedia: in 30 volumes).
7. *500 slov: kratky slovar' / sost. E. Y. Borodyn.* Moskva : Molodaya Hvardyya, 1962. 192 s. (500 words: a short dictionary).
8. *Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. Redaktsiia vid 01.01.2020. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 1996. N 30. С. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (The Constitution of Ukraine).
9. *Vyborchyi kodeks Ukrainy vid 19.12.2019 r. 396-IX. Redaktsiia vid 01.08.2021. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2020. N 7, N 8, N 9. С. 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (Electoral Code of Ukraine).
10. Kovtun A. V. Problema poshyrennia absenteizmu v Ukraini ta shliakhy yii vyrishennia. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2020. N 6. С. 25–30 (The problem of the spread of absenteeism in Ukraine and ways to solve it).

11. Tsentralna vyborcha komisiia. Vybery narodnykh deputativ Ukrainy. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini.html (Central Election Commission. Elections of People's Deputies of Ukraine)
12. Tsentralna vyborcha komisiia. Vybery Prezidenta Ukrainy. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini.html (Central Election Commission. Election of the President of Ukraine).
13. Shchebetun I. S., Hrabar O. S. Absenteizm yak problema suchasnoi demokratii. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriiia Yurydychni nauky. Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo*. 2020. T. 31 (70). Ch. 1. N 2. S. 63–68. (Absenteeism as a problem of modern democracy).
14. Mistsevi vybery: yavka vybortsiv sklala maizhe 37%. URL: <https://vybory.rbc.ua/ukr/2020/mestnye-vybory-vka-izbirateley-sostavila-1603701410.html> (Local elections: voter turnout was almost 37%).
15. Zvedena informatsiia pro kilkist vybortsiv, yaki otrymaly biuleteni na vyborchkykh dilnytsiakh pid chas provedennia povtornooho holosuvannia z vyboriv deputativ silskykh, selyshchnykh rad ta silskykh, selyshchnykh, miskykh holiv 15 lystopada 2015 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/yavka_po_reg_vm_2015_2_tur.pdf (Summary information on the number of voters who received ballots at polling stations during the repeat voting in the elections of deputies of village, settlement councils and village, settlement, city mayors).
16. Hranchak T., Rud' I. Mistsevi vybery 2015: poperedni rezultaty. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1621:mistsevi-vibori-2015-poperedni-rezultati-2&catid=63&Itemid=393 (Local elections 2015: preliminary results).
17. Priadko T. P. Sotsialno-psykholohichna vzaiemoobumovlenist absenteizmu i populizmu. *Derzhava i pravo* : zb. nauk. prats. Seriiia Politychni nauky. 2016. Vyp. 74. S. 14–24. (Socio-psychological interdependence of absenteeism and populism).
18. Havrylovska K. Politychnyi absenteizm u suchasni Ukraini. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/25136/1> (Political absenteeism in modern Ukraine).
19. Folomieiev M. A., Kryzhanivska M. I. Absenteizm yak sotsialnyi fenomen: osoblyvosti interpretatsii. *Habitus*. 2020. Vyp. 12. T. 1. S. 73–81. (Absenteeism as a social phenomenon: features of interpretation).
20. Bondar N. O., Todrina I. V. Fenomen elektoralnooho absenteizmu v suchasnomu suspilstvi. *Suchasne suspilstvo*. 2019. Vyp. 2 (18). S. 28–36. (The phenomenon of electoral absenteeism in modern society).
21. Tolkach A. M. Absenteizm vybortsiv: svitovyi dosvid podolannia ta shliakhy yoho realizatsii v Ukraini. *Rozumovski zustrichi* : zb. nauk. prats. Chernihiv : Siverskyi tsentr pislidyplomnoi osvity, 2017. Vyp. 4. S. 118–125. (Absenteeism of voters: the world experience of overcoming and ways of its implementation in Ukraine).
22. Havryliuk D. Yu. Absenteizm yak fenomen elektoralnoi kultury v konteksti demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.03. Kyiv, 2015. 20 s. (Absenteeism as a phenomenon of electoral culture in the context of democratization of Ukrainian society).
23. Perelik hromadskykh orhanizatsii, yakym Tsentralnoiu vyborchoiu komisiieiu Ukrainy nadano dozvil maty ofitsiinykh sposterihachiv pid chas mistsevykh vyboriv 25 zhovtnia 2020 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/perelik_gromad_organiz_20200918.pdf (List of public organizations authorized by the Central Election Commission of Ukraine to have official observers during the local elections).

24. Hromadskyi aktyvizm v Ukraini. URL: <https://engage.org.ua/hromadskyj-aktyvizm/> (Public activism in Ukraine).

25. Zroby za mene: ukraintsi hotovi do samoorhanizatsii, ale pokladaiut vidpovidalnist za svii dobrobut na derzhavu (2021). *Fond „Demokratychni initsiatyvy” imeni Ilka Kucheriva*. URL: <https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-svii-dobrobut-na-derzhavu> (Do it for me: Ukrainians are ready for self-organization, but put the responsibility for their well-being on the state).

26. Sotsiolohichni vymiry hromadianskoho suspilstva v Ukraini / za nauk. red. O. Reznika. Kyiv : In-t sotsiolohii NAN Ukrainy, 2019. 288 s. (Sociological dimensions of civil society in Ukraine).

27. Borenko Ya. Hromadianska osvita v Ukraini. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (Civic education in Ukraine).

28. Topalova S. Vprovadzhenia shkilnoi hromadianskoi osvity: mliavyi protses i minimalnyi rezultat. LB.UA vid 15.03.2019. URL: https://rus.lb.ua/blog/svetlana_topalova/422053_vprovadzheniya_shkilnoi.html (Introduction of school civic education: sluggish process and minimal result).

29. Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”. Instytut hromadianskoi osvity imeni S. Riabova. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti> (National University of Kyiv-Mohyla academy. Ryabov Institute of Civic Education).

30. Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”. Instytut hromadianskoi osvity. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/227-institut-hromadianskoi-osvity> (National University of Kyiv-Mohyla Academy. Institute of Civic Education).

31. Startuvala „Akademiia hromadskoho aktyvizmu” – richna navchalna prohrama dlia aktyvistiv Skhodu ta Pivdnia Ukrainy. URL: <https://eef.org.ua/startuvala-akademiya-gromadskogo-aktyvizmu-richna-navchalna-programa-dlya-aktyvistiv-shodu-ta-pivdnia-ukrayiny/> (The Academy of Public Activism was launched – an annual training program for activists in eastern and southern Ukraine).

32. Osvitnii onlain-kurs „Hromadskyi aktyvizm: bez poshkodzen ta provadzen”. URL: <http://ehrh.org/novini/osv%D1%96tn%D1%96j-onlajn-kurs-gromadskij-aktiv%D1%96zm-bez-poshkodzen-ta-provadzen.html> (Online educational course „Public activism: without damage and proceedings”).

33. „Tvoie zhyttia – u tvoikh rukakh. Tvoja kraina takozh”, – lidery Ukrainskoi akademii liderstva pro te, choho akademiia navchaie studentiv. URL: <https://detector.media/community/article/179829/2020-08-20-tvoie-zhyttya-u-tvoikh-rukakh-tvoya-kraina-takozh-lidery-ual-pro-te-chogo-akademiya-navchaie-studentiv/> („Your life is in your hands. Your country, too,” said the leaders of the Ukrainian Leadership Academy about what the academy teaches students).

34. „Hromadskyi aktyvizm u malykh hromadakh” – pidsumky ta perspektyvy. URL: <http://mkua.org.ua/gromadskij-aktivizm-u-malih-gromadah-pidsumki-ta-perspektivi/> („Civic activism in small communities” – results and prospects).

35. Merezha pravovoho rozvytku. URL: <https://ldn.org.ua/about-us/> (Legal development network).

36. Kyivska shkola derzhavnoho upravlinnia imeni Serhiia Nyzhnoho. URL: <https://kspa.com.ua/school-projects/> (Kyiv School of Public Administration named after Serhiy Nyzhny).

37. Forum Novykh Politychnykh Lideriv. URL: <https://forumnpl.com.ua/> (Forum of New Political Leaders).

38. Stypendialna prohrama „Zavtra.UA” Fondu Viktora Pinchuka. URL: <https://zavtra.in.ua/> (Scholarship program „Zavtra.UA” of the Victor Pinchuk Foundation).

39. Prohramy z hromadianskoi osvity. *Prometheus*. URL: <https://prometheus.org.ua/courses-catalog/civil-education> (Civic education programs. Prometheus).

40. Shcho my robymo? Rukh Chesno. URL: <https://www.chesno.org/what-we-do/> (What do we do?).

41. Rozrobka rishen. *Tsentr spilnykh dii*. URL: <https://centreua.org/rozrobka-rishen/> (Development of solutions).

42. Naiaktualnisha politychna podiia hrudnia: Forum Novykh Politychnykh Lideriv 2019. URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/aktualnoe-politicheskoe-sobytie-dekabrja-forum-novyh-politicheskikh-liderov-2019/> (The most current political event in December: The Forum of New Political Leaders 2019).

43. Riabov S. H. *Politolohichna teoriia derzhavy*. Kyiv : Tandem, 1996. 211 s. (Political science theory of the state).

Стаття надійшла до редакції 23.02.2022